

HEÉ VERONIKA

AZ OROSZ KULTÚRA ÉS IRODALOM CSEH RECEPCIÓJA A XIX. SZÁZADBAN

A nemzeti ébredés kora

A csehekénél is, mint más kisebb szláv népeknél, az orosz nép és kultúra iránti érdeklődés a nemzeti ébredés¹ korában erősödött meg. Ennek több, a történelmükben gyökerező kulturális oka volt.

A fehérhegyi vereség (1620) utáni korszakban erőteljes rekatolizáció kezdődött, amelynek következtében a protestáns cseh városi értelmiség és nemesség jelentős része emigrált. Ezzel a korábbi korszakok virágzó cseh irodalma hanyatlásnak indult. A hanyatlás tovább folytatódott a XVIII. században, amikor az osztrák birodalom modernizációjával és centralizációjával párhuzamosan az államigazgatás és a művelődés nyelve a latin mellett egyre inkább a német lett. A XVIII. század végére a lesüllyedt és provincializálódott cseh nyelvet már csak vidéken és az alacsony társadalmi rétegekben használták. Az ezen állapot visszafordítására és a nemzeti kultúra megújítására induló nemzeti mozgalom céljának megvalósításához eszmei és kulturális fogódzókat keresett. Ezeket a romantika korának eszmeisége szellemében *a hazai történelemben, a népi kultúrában* és *a szláv népek közösségében* kereste.

A szláv népek közösségébe tartozás tudata főleg kezdetben, de a század folyamán később is, a nemzeti konfliktusok kiéleződésének időszakában igen fontos volt a csehek számára. Ezen belül is kiemelkedő szerepet játszott az oroszokhoz való viszony, hiszen ebben az időben a területileg és lélekszámban is hatalmas és független cári Oroszország volt az egyetlen olyan szláv politikai hatalom, amelytől a szlávok nemzeti problémáik megoldásához segítséget remélhettek.

A napóleoni háborúk idején a cseh lakosság az oroszokkal konkrét kapcsolatba került, mivel az orosz katonai alakulatok 1798 és 1815 között többször is átvonultak az országon. Csehország területén zajlott le 1805-ben az egyik sorsdöntő, a „három császár csatája” néven elhíresült, Tolsztoj *Háború és békéjében* is megörökített austerlitzi ütközet.² A cári hadak megjelenése széles körben tu-

¹ Csehül „národní obrození” – kb. a XVIII. század hetvenes éveitől az 1848–1849-es forradalmi időszakig terjedő periódust jelölik így.

² Austerlitz cseh nevén Slavkov.

datosította a cseh–orosz nyelvi rokonságot, és hozzájárult a cseh nemzeti öntudat erősödéséhez. A russzofil érzelmek e korban a cseh hazafiaknál általánosak voltak, amit hallatlan lelkesedéssé növelt Oroszország Napóleon fölötti 1812. évi hatalmas győzelme. Ebben az időben jelentek meg az első orosz nyelvkönyvek. Egyet még 1799-ben a kor legnagyobb cseh tudósa, Josef Dobrovský (1753–1829) adott ki, majd 1805-ben A. J. Puchmajer költő és almanachszerkesztő orosz–cseh helyesírási útmutatót, 1820-ban pedig orosz nyelvtant (*Lehrgebäude der russischen Sprache*) jelentetett meg. A háborús időszak eseményeit és a korszak orosz barát közhangulatát érzékletesen idézik fel Alois Jirásek (1851–1930) történelmi regényíró *F. L. Věk* (1888–1906) című regénypentológiájának középső kötetei.

A második nemzetébresztő generációhoz tartozó Jan Kollár, F. L. Čelakovský, František Palacký történész, Pavel Josef Šafařík (1795–1861) régész-történész, élükön Josef Jungmannal (1773–1847), a korszak programadó egyéniségével szinte egyöntetűen úgy gondolták, hogy a szlávok egyetlen nagy nemzet különböző néptörzsei, amelyekre a közeledés, sőt talán a teljes összeolvadás és közös, virágzó jövő vár. Ezt az illúziót részben Johann Gottfried Herder (1744–1803) német filozófusnak a korban rendkívüli hatású nézetei alapozták meg.³

Az általános kulturális rokonszenv mellett az orosz irodalom hatása is korán megjelent. Ennek legteljesebb bizonyítékát – a később hamisítványnak bizonyuló – *Királynéudvari és Zöldhegyi Kéziratokban* (*Rukopisy Královédvorský a Zelenohorský*) találhatjuk, amelyeket Václav Hanka (1791–1861) költő és levéltáros „fedezett fel” 1817–1818-ban. A Kéziratok állítólagosan IX–XII. századi ócseh hősi énektörzsedékeket és lírai költeményeket tartalmaznak. A felfedezés hallatlan lelkesedést váltott ki, és a csehekre Európa-szerte is felfigyeltek. A Kéziratok sokáig szent nemzeti ereklyéknek számítottak, csak – a sokasodó kételyek nyomán – az 1880-as évek fiatal cseh tudósnemzedéke bizonyította be egyértelműen, hogy a Kéziratok hamisítványok. A későbbi tüzetes hatásvizsgálat kimutatta, hogy a hamisítók (valószínűleg maga Hanka és Josef Linda⁴ mintái a szintén akkoriban felfedezett délszláv népi eposzok mellett az orosz Igor-ének, orosz népdalgyűjtemények, Karamzin elbeszélései és Heraszkov elbeszélő költeményei lehettek, nem utolsósorban pedig Kosztrov franciából készült orosz nyelvű Osszián-fordítása, amelynek egyes fordulatai a Kéziratokban nyomon követhetők. A szöveg nem létező ócseh szavak mellett tartalmaz russzicizmusokat is.

³ Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (*Az emberiség történetfilozófiájának eszméi*) című nagy, összefoglaló művében megfogalmazza az egyes európai nemzetek jövőjére vonatkozó elképzeléseit, amely szerint – mint tudjuk – a magyarokra a kipusztulás, a szlávokra viszont fényes jövő vár. Ez a „herderi jóslat”, amely a magyar költőknél és gondolkodóknál a nemzethalál nyomasztó vízióihoz járult hozzá, a szláv népeknél, főleg a gyengéknél és elnyomottaknál, egyrészt a szláv összetartozás, másrészt a jövőbe vetett optimista hit lelkesítő érzését váltotta ki.

⁴ Vö.: 1789 körül–1834, publicista és regényíró.

Karamzin és Heraszkov hatása mutatható ki Linda egyetlen történelmi regénykísérletében, a *Fények a pogányság fölött, avagy Vencel és Boleslav (Záře nad pohanstvem nebo Václav a Boleslav, 1818)* is.

A következő történelmi esemény, amely a csehek figyelmét ismét fokozottan Oroszország felé fordította – az oroszok törökellenes diplomáciai, majd katonai tevékenysége a Balkánon az 1820-as évek közepétől. Ennek csúcspontja az 1828–1829-es orosz–török háború volt, amelynek következtében Görögország és Szerbia függetlenné vált, valamint Moldvában és a Havasalföldön is lazultak a török uralom feltételei. A csehekre ezek a fejlemények rendkívül lelkesítően hatottak, hiszen annak bizonyítékát látták benne, hogy Oroszország az elnyomott népek felszabadítására törekszik.

Ebbe a lelkes hangulatba jól beleillett František Ladislav Čelakovský (1799–1852) költő és népdalgyűjtő *Az orosz énekek visszhangja (Ohlas písní ruských, 1829)* című kötete, amely az orosz népköltészet hatására keletkezett. A kötet epikus és lírai verseket, valamint három aktuális történelmi-politikai alkalmi verset tartalmaz. Az epikus versek forrásai az orosz *bilinák*, amelyek a XI. és XVI. század között lezajlott honvédő harcok, kiváló hősök küzdelmeinek népi epikai megjelenítései.

Čelakovský forrásaival szabadon bánik, kedveli a mesés motívumokat, történeteiben a hősök jelleme néha nem egyezik meg az orosz forrásban azonos néven megtalálható szereplőével.

A tatárok elleni küzdelmeket idézi a kötetben például az *Ilja Muromec* című költemény. A *Čurila Plenkovičban* a hős egy óriási griffmadárral, Velikán Velikánovičcsal (velikán = óriás, hatalmas) küzd meg, a *Szinbádból* és más mesékből ismert bőrbe varratási csellel. Ilia Volžanint gyermekkorában a Volga ragadja el, s bánik vele mostohaanyaként. Mikor a fiú felnővén visszavágyik a fenti világba, olyan fegyverzetet ad neki, amelyik a döntő pillanatban homokká és vízi állatokká esik szét. Némileg a nyugat-európai madárparlament motívumát idézi a *Nagy madárpiac (Veliký ptačí trh)* című humoros elbeszélés. Több történet mesél el reménytelen helyzetből való szerencsés vagy ügyes menekülést, mint például a *Kihallgatások (Vyslechy)* vagy *A fizetség (Odplata)*. Ez utóbbiban a férjétől szabadulni akaró feleség ajánlja fel titkon a férj nem létező orvosi tudását a beteg cárnak. A lírai versek többsége a boldog vagy szomorú szerelemről, a távoli (harcban lévő) kedvesről szól.

A kötet tartalmaz három népdalstílusban megírt alkalmi verset is: az első Kutuzov véres győzelmét és Moszkva gyászos, 1812-es égését idézi fel (*A nagy panichida, Veliká panichida*), a második szintén gyásznének, I. Sándor cár halálára (*Sándor halála, Smrt Alexandra*), a harmadik pedig az orosz hadak 1829-es győzelmeit dicsőíti (*Oroszok a Dunán 1829-ben; Rusové na Dunaji r. 1829*).

A versek ritmusa az egész kötetben az orosz népi költészet hangsúlyos versformáját követi. A költő bőven használ russzicizmusokat, jellegzetes oroszos szófordulatokat (ezek a mai olvasó számára néha kicsit modorosan hatnak). A nép-

költészetre jellemző szerkezeti elemek a versekben a szóismétlések, illetve a párhuzamok és ellentétek (tematikailag is: természet–ember párhuzam stb.).

Érdeemes azonban megemlíteni, hogy Čelakovský szláv és orosz érdeklődése már e kötete előtt is élénk volt. A húszas évek elejétől gyűjtötte a cseh és más szláv népek népköltészetét, majd gyűjteményét 1827-ben ki is adta *Szláv nemzeti énekek (Slovanské národní písně)* címen. A három kötet a cseh és szlovák verseket eredetiben, a többi szláv (orosz, ukrán, lengyel, szerb, szlovén és bolgár) költeményt eredeti szöveggel és cseh fordításban közölte. Párhuzamosan gyűjtötte Čelakovský a szláv közmondásokat is, ezeket *A szláv nemzet bölcsessége közmondásokban (Mudrosloví národu slovanského ve příslovích)* címen adta ki először 1827-ben, majd bővített kiadásban 1852-ben. A tizenötezer, eredeti nyelven közölt közmondás – a szláv népek életfelfogását közvetítendő – témakörök szerint van csoportosítva. A kötet végi mutató cseh nyelvű.

A „nagy orosz testvér” iránti általános rokonszenv első komoly válságba az 1830–1831. évi lengyel–orosz konfliktus idején került. 1830 őszén a lengyelek felkelést indítottak az elnyomó orosz cári hatalom ellen, de a kezdeti harci sikerek után az orosz túlerő kerekedett felül, és a lengyelekre véres megtorlás következett. Az országot százával hagyták el a felkelők, akik egy része Csehországon keresztül menekült tovább.

Ez a politikai esemény megosztotta a cseh hazafiakat. Az idősebb generációból többen bár sajnálták a lengyeleket, úgy vélték, hogy felkelésükkel súlyos politikai hibát követtek el, és a cseheknek a szláv egység fenntartása érdekében továbbra is az oroszok pártján kell maradniuk. Ezzel szemben a fiatalabb generáció tagjai, a legnagyobb cseh romantikus költő, Karel Hynek Mácha (1810–1836), az irodalomtörténész és operalibrettista Karel Sabina⁵ (1813–1877) és társaik egyértelműen kiálltak a lengyelek ügye mellett – nemcsak rokonszenvükkel, hanem a menekülő felkelők bűjtatásával, élelmezésével és továbbjuttatásával is. A liberális szabadságjogok és a forradalom iránti rokonszenv ezután általában összekötődött a cseheknél a lengyelek iránti rajongással, amelyet bizonyít a lengyel költészet iránti fokozott érdeklődés, valamint a cseh–lengyel személyes és kulturális kapcsolatok megerősödése a cseh értelmiség bizonyos köreiből az elkövetkezendő évtizedekben.

Bár a szlávok jövőjének kérdésében differenciálódási folyamat indult meg, az oroszok és az orosz birodalom iránti illúziók a művelt cseh közvélemény körében az egész század folyamán fennmaradtak, sőt időnként – mint látni fogjuk – politikailag válságos helyzetekben új meg új erőre kaptak.

A közös szláv sors legnagyobb hatású propagátora az 1821 és 1848 között Pesten működő evangélikus lelkész és költő Jan Kollár (1793–1852) volt. Hatalmas, hazafias és szerelmi motívumokat ötvöző lírai-epikai költeménye, a *Sláva*

⁵ Karel Sabina a szerzője a legismertebb cseh nemzeti opera, Bedřich Smetana (1824–1884) *Az eladott menyasszony (Prodaná nevěsta, 1866)* című műve librettójának.

leánya⁶ (*Slávy dcera*, 1824), különösen annak szláv motívumokkal erősen kibővített második kiadása (1832) az egész „szlávság bibliájává” vált.

Kollár másik, az egész szlávság körében nagy visszhangot kiváltó műve *A szláv törzsek és dialektusok közötti irodalmi kölcsönösségről (O literárněj vzájemnosti mezi kmeny a nářečmi slavskými*, 1836) című publicisztikája volt, amelyet a szlovák Karol Kuzmány *Hronka* című folyóiratában tett közzé először, majd egy év múlva németül is kiadott. A kor illúzióit jó ráérzéssel megszólaltató írásában Kollár a szlávokat egyetlen nagy nemzetként jellemzi, amelynek négy fő dialektusa az orosz, az illír (délszláv), a lengyel és a csehszlovák szláv törzsek egymáshoz való közeledését Kollár kulturális úton képzei: egymás nyelveinek elsajátításával, szellemi termékeinek megismerésével és cseréjével, baráti kapcsolatok kiépítésével stb. Ezzel a kulturális közeledéssel általánosan emelkedne a szlávok művelődési szintje, általa kiküszöbölhető lenne az egyes szláv nemzetek rivalizálása, sőt a hazai kormányzatnak sem kellene félnie a szlávok politikai egyesülési vágyától. Mint láttuk azonban, a lengyel–orosz konfliktus a szláv egység gondolatát már jócskán kikezdte; a pánszlávizmustól egyre jobban rettegő osztrák hatalom, de a magyar nemzeti mozgalom is a szláv együttműködésnek még a Kollár által szorgalmazott igen békés formáit is egyre erősödő gyanakvással figyelte.

Az orosz–szláv és benne az orosz–cseh viszonyt a leginkább józanul és kritikusan Karel Havlíček Borovský (1821–1856), az egyik legnagyobb cseh szatirikus költő és kiváló publicista szemlélte. Ebben jelentős előny volt számára, hogy ő személyesen tapasztalhatta meg a mindennapi orosz viszonyokat. Pályakezdeként ugyanis 1843–1844-ben Moszkvában házitanítószkodott, mégpedig Szt. P. Sevirjov⁷ professzor házában, és ezáltal a szlávbarát orosz tudósok és irodalmárok társasági életét is alkalma nyílt megismerni. Ennek következtében alaposan kiábrándult a szláv testvériségről szőtt illúziókból, mert főleg az orosz nagyhatalmi politikát hallgatólagosan helyeslő, az össz-szláv barátsággal taktikázó, kisszerű és konzervatív embereket látott maga körül.

A viszonylag szabadabb, európaias monarchiából érkező fiatalembert elriasztották az orosz közéleti viszonyok is: a korrupció és a cári despotizmus kímléletlensége. Voltak azért pozitív tapasztalatai is, főleg az orosz népelet mindennapjai és ünnepei terén. Meghatározó irodalmi élménye volt N. V. Gogol műveinek megismerése, akinek szatirikus szellemétől erős ösztönzést kapott saját írói tevékenységéhez is. Részben már Moszkvában, majd otthon több Gogol-művet le is fordított (köztük *Az orrt*, *A köpönyeget* és a *Holt lelkeket* is).

Élményeit Havlíček útirajzokban örökítette meg, ezek 1843 és 1846 között különböző cseh folyóiratokban (*Květy*, *Česká věsta*, *Časopis českého muzea*)

⁶ A címet korábban helytelenül *Dicsőség lányának* fordították magyarra: a „Sláva” szó szerint *dicsőséget* jelent, de Kollárnál kitalált mitológiai alakról, Sláva istennőről van szó.

⁷ Sztjepan Petrovics Sevirjov (1806–1864).

jelentek meg. Útirajzainak friss, realista hangneme, megfigyeléseinek pontossága, határozott véleménynyilvánítása az akkor még ismeretlen fiatalember iránt figyelmet keltett. Később ezek az írásai – már jóval halála után – *Oroszországi képek* (*Obrazy z Rus*, 1886) címen jelentek meg.

Az oroszországi tapasztalatok meghatározóak voltak Havlíčeknek a szláv gondolattal kapcsolatos egész politikai hozzáállásában. 1846-ban, már ismert publicistaként elvi cikksorozatot indított *Szláv és cseh* (*Slovan a Čech*) címmel. Ez valójában a jungmanni-kollári szláv nemzet fogalmának határozott és végérvényes elvetését tartalmazta. Rámutatott arra, hogy az egyes szláv nemzeteket hatalmi torzsalkodás osztja meg, amelyben nyers erőfölény uralkodik, és a gyengébbeket az erősebb pozícióban lévők mindig kíméletlenül kihasználják. E szempontból a lengyeleket és az oroszokat egyaránt elítéli. A legtöbb rokonszenvet a csehekhez hasonlóan gyenge pozícióban lévő délszlávok, valamint az évszázados orosz–lengyel hatalmi harc áldozatai, az ukránok és ruszinok iránt érzi.

Röviden és nemzeti büszkeséggel ezt mondom: „Cseh vagyok”, és soha sem ezt: „Szláv vagyok”. Ha szlávnak mondom magam, ezt mindig csak tudományos, földrajzi vagy néprajzi értelemben teszem. A szlávoknak nem egy, hanem négy hazájuk van; a szláv patriotizmus alig kevésbé rossz, mint a kozmopolitizmus. Jobb kevesebb embert alaposan és forrón szeretni, mint mindenkit egy kicsit.

– összegzi mondanivalóját Havlíček a sorozatot lezáró, utolsó cikkében.

Az író korábbi véleményét csak erősítette az 1848–1849-es forradalmi időszak, amikor saját kiadású folyóirataiban, először a *Národní noviny*ban, majd a *Slovan*ban nagyhatású írásaival többször kitért az oroszok szerepére és a szláv politika kérdéseire általában is.

Havlíčeket, aki a forradalom lezárulta után még majdnem két évig rendkívül bátran és találékonyan harcolt a szabad sajtó maradékainak megvédéséért, végül 1851 decemberében a tiroli Brixenbe deportálták. Valószínűleg itt írta három ragyogó satirikus elbeszélő költeményét, az életrajzi ihletésű *Tiroli elégiákat* (*Tirolské elegie*), a Midász-történetet feldolgozó *Lávra királyt* (*Král Lávra*) és a *Szent Vladimír keresztségét* (*Křest sv. Vladimíra*). Ez az utolsó, befejezetlenül maradt mű orosz tematikájú, és az orosz élet mély ismerete is megcsillan benne. Ugyanakkor azonban a satirikus-fantasztikus megjelenítési mód kiemeli a művet a konkrét hely és idő kötöttségéből. Az uralkodói önkényt és a zsarnokság mibenlétét, az alattvalói lét keserveit, a bürokratikus ügyintézés útvesztőit, az állam és a vallás kapcsolatának kérdéseit felvillantó cselekmény a hatalmi mechanizmusok mögött rejlő bárgyú kegyetlenséget és irracionálizmust általános érvénnyel teszi ellenállhatatlanul nevetségessé.

Bár a történet az első nagy orosz krónikaíró, Nyesztor művéből vett részleteken alapszik, a helyszín egy sohasem volt Ausztria-Oroszország, a kor pedig

egyfajta stilizált jelen. A történelmi mag annyi, hogy Vlagyimir kijevi nagyfejedelem (980–988), miután több egyház versengése nyomán felveszi a bizánci kereszténységet, az ősi pogány isten, Perun szobrát a Dnyeper folyóba dönteti.

Havlíček a történetbe a legnagyobb szatirikus csavart azzal illeszti be, hogy az isten–cár viszonyt megfordítja: nála a pogány isten a hatalmas cár alkalmazottjaként jelenik meg. De a szatírában mind az evilági, mind a túlvilági legfőbb hatalom szentségétől és méltóságától megfosztva, groteszkül lefokozott formában szerepel, ami a komikus hatás legfőbb forrása. Perun, a rosszul fizetett, zúgolódó alkalmazott azért kerül a cárral konfliktusba, mert – megelégedve a sanyarú körülményeket – nem hajlandó annak névnapján mennydörögni, s trágár hangnemben utasítja el a fizetségként felajánlott cári uzsonnát. A cári névnap ennek ellenére fékezetlen mulatozás közepette lezajlik. A lázadás miatt azonban Perunt börtönbe zárják, majd kegyetlen módon kivégzik. Az isten kimúltával az élet megy tovább a szokott útján, egyedül a papok sínylik meg hiányát, akik ezáltal a megélhetésüktől estek el. Így kerül sor némi „lobbizás” után a vallások versengésére – itt azonban a kis szatirikus remekmű, amelynél talán a gogoli fantasztikus groteszk hatását is feltételezhetjük, abbamarad.

A *Szent Vlagyimir keresztisége a Lávra királlyal* együtt azon kevés szatírák közé tartozik, amelyek keletkezési idejük elmúltával sem vesztek a hatásukból, bizonyára azért, mert nincsenek bennük olyan konkrét, aktuális vonatkozások, amelyek a megértésüket akadályozhatnák.

A 1848–1849-es forradalom idején a monarchiai szlávokat a nagynémet egysülés kilátása, de részben az orosz expanziós törekvések is arra ösztönözték, hogy a meglévő Habsburg-államalakulat megőrzésére törekedjenek. Ezen eszmének, az ún. ausztroslavizmusnak a megfogalmazója František Palacký (1798–1876), az ekkor már nagy hírnévű történész volt, aki a formálódó cseh Nemzeti Párt vezetőjeként a politikai életben is igen aktív szerepet játszott. 1848 áprilisában Palacký nemzeti okokból udvarias határozottsággal utasította el a Frankfurtban üléselő liberális szellemű német parlament meghívását. Úgy vélte, hogy a német (pángermán) és az orosz (pánszláv) nagyhatalom között élő kis népeknek szüksége van egy olyan államalakulatra, amely a két óriás között védelmet nyújt a számukra. Erre egyedül a modernizált, polgári liberális alkotmánnyal rendelkező, föderatív rendszerű osztrák monarchia lehet alkalmas.

Hasonló határozottsággal lépett fel Palacký az ausztroslavizmus eszméje mellett a Prágában 1848 júniusában lezajlott Szláv kongresszuson is, amelyen a szlávok közös államiségének kérdése, illetve a monarchia szlávjainak a rajta kívül élő szláv és nem szláv népekhez való viszonya volt a téma. Palacký határozottan visszautasította többek közt az orosz Bakunyin nézeteit, aki „a szláv egység, a szláv szabadság és a szláv megújulás” érdekében a monarchia szétverésének szükségességét hangsúlyozta.

A forradalmi mozgalom fokozatos visszaszorítása következtében Palacký részletesen kidolgozott föderalisztikus tervei sem valósulhattak meg. Az abszo-

lutizmus évtizede alatt az uralkodóházhoz végig hűséges szláv nemzetiségek a levert magyarokhoz hasonlóan elnyomott helyzetbe süllyedtek. Csehországban is a félelem és az apátia időszaka következett, amelyben az amúgy is orosz kudarccal végződött krími háború (1853–1856) alig kelthetett nyilvános visszhangot. Ugyanakkor a mélyben folyamatosan tovább élt a szlavofilizmus, az oroszok iránti rokonszenv, sőt még olyan szélsőséges csoportoskák is alakultak, amelyek a glagolita, illetve a cirill írásra való áttérést propagálták. 1863-ban meg is jelent egy *Slověnin* című újság, amely csehül, de cirill betűkkel íródott.

A szláv összefogás és a ruszofilizmus eszméje a hatvanas évek második felében újra nagyobb lendületet kapott, amikor az osztrák–magyar kiegyezéssel a csehek nemzeti követeléseik hatalmas kudarcát élték meg. Még az egyezkedés idején adta ki Palacký legnagyobb hatású politikai iratát, *Az osztrák állam-eszmét (Idea státu rakouského, 1865)*, amelyben óva inti a politikusokat a szláv népeket kizáró, nemzetileg igazságtalan új államberendezkedés megvalósításától:

A dualizmus kihirdetésének napja, ellenállhatatlan természeti szükségesszerűségéből, egyben a pánszlávizmus megszületésének napja lesz, annak legkevésbé kívánatos formájában, és keresztszülei amannak szülei lesznek. Hogy mi fog következni, azt minden olvasó fantáziájára bízom. Mi, szlávok, őszinte fájdalommal, de félelem nélkül fogunk annak elébe nézni. Voltunk Ausztria előtt, leszünk utána is!

– fejezi be írását a szállóigévé vált szavakkal.

A XIX. század második fele

Miután a cseh nemzeti kérdés megoldása nem járt sikerrel, az orosz birodalom mint lehetséges támasz vagy szövetséges továbbra is állandóan szem előtt van a jövő kilátásainak latolgatásában. Bár a cseh közvélemény többsége a monarchiát tekinti a nemzeti lét lehetséges keretének, az oroszok iránti rokonszenv és a külpolitikájuk iránti érdeklődés folyamatosan megmutatkozik a század második felében is. Sőt újra erősödik az a konzervatív nemzetfelfogás, amely Havlíček öntudatosan szuverén nézeteivel szemben a korábbi, jungmanni-kollári szlávosság-eszmény keretein belül szemléli a nemzeti problematikát. Ennek következtében bármilyen oroszokkal kapcsolatos téma vagy kérdésfelvetés fontos asszociációs bázis a nemzeti lét kérdéseire vonatkozóan is.

Ez a megkülönböztetett figyelem vonatkozik az orosz kultúrára és irodalomra, amelynek termékei a századvég felé közeledve mennyiségileg is egyre növekvő mértékben vannak jelen a cseh kulturális életben. Az orosz irodalom nagyjaitól a cseh írók is számtalan ösztönzést kaptak. Persze ebben nemcsak a nemzeti

rokonszenv játszott szerepet, hiszen tudjuk, hogy az orosz irodalom ezekben az évtizedekben – főleg a regény műfajában – egyik csúcspontjára érve, jelentős hatást gyakorolt Nyugat-Európában is.

Politikai hatások

Miután a kiegyezés – a csehek minden politikai erőfeszítése ellenére – dualista formában valósult meg, hatalmas demonstrációs hullám öntötte el Csehországot, amely 1868 őszén még rendkívüli állapot kihirdetéséhez is vezetett Prágában és környékén. A tiltakozás része volt még rögtön 1867 tavaszán, hogy a vezető értelmiségiek egy csoportja, élén František Palackýval – az akkor tartott néprajzi kiállítás ürügyén – tüntetőleg Moszkvába utazott, ahol fogadta őket maga II. Sándor cár is. Az akciónak egyéb, kézzelfogható eredménye nem lett, mindenesetre fokozta az osztrák hatalom csehek iránti bizalmatlanságát. A pánszlávizmus az egész monarchiában riogató politikai fogalomná vált.

Az oroszok iránti lelkesedés az 1877–1878-as orosz–török háború idején új erőre kap. A háborús készülődést felfokozott várakozás kíséri. Az eseményeknek a cseh lapok megkülönböztetett figyelmet szentelnek. Amikor az orosz csapatok Konstantinápoly alá érnek, a lelkesedés leírhatatlan. Annál nagyobb a csatlódás, amikor a város elfoglalása – erélyes angol diplomáciai nyomás hatására – mégsem következik be. Oroszországra a csehek, a többi kis szláv néphez hasonlóan, továbbra is mint a török rabságban sínylődő balkáni népek önzetlen felszabadítójára tekintenek. Bár természetesen a szélesebb látókörű értelmiségiek tudatában vannak annak is, hogy a harcokat jelentősen befolyásolják a nagyhatalmak közötti erőjátszmák és a területfoglalási igények ütközései. A háborút nemzetközi keretekben lezáró berlini kongresszus nem engedi Oroszországnak hadi sikereinek teljes mértékű kihasználását. Ez Csehországban – a hazai közhangulattal párhuzamosan – a vereség és elégedetlenség érzését váltja ki. Bizonyos fokú azonosulás az oroszok külpolitikai ügyeivel a további évtizedekre is jellemző. A nagyhatalmaknak Oroszországot is illető szövetségi politikájában történő változásokat a cseheknél végig megkülönböztetett figyelemmel kísérik, és az orosz diplomáciai sikereket vagy kudarcokat kicsit mindig a sajátjukként is élik meg.

A szláv összetartozás jegyében az utolsó évtizedekben több helyen alakultak orosz körök, amelyek céljai közé tartozott az ingyenes orosz nyelvtanfolyamok indítása és az orosz kultúra ismeretének terjesztése. Részben ezeknek a köröknek is köszönhető, hogy ebben az időszakban az orosz irodalom ismerete viszonylag széles körűvé vált. Prágában először a Vinohrady városrészben 1879-ben alakult ilyen kör. A prágai egyetemen a nyolcvanas évek közepén az akkor külföldről nemrég hazatért Tomáš Garrigue Masaryk professzor (1850–1937), a későbbi

csehszlovák államelnök vezetett Orosz Kört, ahol az orosz politika, kultúra és irodalom kérdéseit vitatták meg. A kör tagjai között orosz diákok is voltak, akiknek hírei révén a kör tagjai gyakran naprakész információkkal rendelkeztek. Nem volt ritkaság, hogy valamely moszkvai könyvújdonságot még ugyanabban az évben csehre is lefordítottak.

Maga Masaryk 1887. évi oroszországi látogatása alkalmával találkozott Lev Tolsztojjal, akit később még két alkalommal, 1889-ben és 1910-ben is meglátogatott. Tolsztojra, éppúgy, mint Masarykra, hatottak Petr Chelčický (1390 körül –1460 körül), a középkori cseh gondolkodó eszméi. Masaryk azonban inkább a részben Chelčický gondolataiból sarjadt Cseh Testvérközösség (Jednota bratrská) szellemi örökségét tartotta ösztönzőnek, míg Tolsztojra elsősorban a Chelčickýnek a fegyveres erőszak és a világi hatalom teljes elutasítását hirdető gondolatai hatottak – ezek saját, „ne állj ellen a gonosznak” nézetét is formálták. Masaryk, aki ezekben az években munkálta ki a cseh történelem értelmezését is magában foglaló nézetrendszerét és markáns nemzeti jövőképet tartalmazó politikai programját (*A cseh kérdés, Česká otázka*, 1895), Tolsztojban elsősorban nem a nagy író, hanem a valláserkölcsei gondolkodót értékelte.

Masaryk orosz-érdeklődésének további alakulását – már a huszadik században – természetesen erősen meghatározzák az orosz forradalmak, a világháború, a nyugati intervenció és benne a cseh légiók (amelyben Masaryk aktív politikai szerepet is játszott), majd az utána kialakult nemzetközi helyzet. Ezek a fejlemények Masaryk írásaiban nagy figyelmet kapnak,⁸ de már egy következő történelmi korszakhoz tartoznak.

Kulturális hatás és fordítások

Míg a század első felében a szláv és ezzel együtt az orosz hatás inkább a nemzeti öntudat megerősödésében szerepet játszó, kulturális (és politikai) jelentőségű volt, a század második felében a közvetlen irodalmi hatások legalább ugyanekkora fontosságot nyertek.

Annak ellenére, hogy az önkényuralom (1849–1860) idején igen csekély számú sajtótermék jelenhetett meg, az orosz szerzők műveinek fordítása nem szünetelt: a *Lumír* az ötvenes évek folyamán többször közölt kisebb terjedelmű Puskin-, Lermontov- és Gogol-műveket. A művelt csehek közül pedig viszonylag sokan megtanultak oroszul, és az orosz műveket eredetiben is olvasták.

Bár Mácha *Májusával* (*Máj*) már 1836-ban megjelent a cseheknél a romantikus, lírai elbeszélő költemény műfaja, igazán népszerű és szinte tömegesen mű-

⁸ Lásd többek közt *Oroszország és Európa (Rusko a Evropa)*, 1–2. k. németül, 1913; 3. k. angolul, 1967), továbbá *Világforradalom (Světová revoluce)*, 1925) című könyveit.

velt műfajjá csak az ötvenes évek végétől vált. Ebben Byron mellett olyan szláv költőóriások hatása játszott szerepet, mint amilyenek az orosz Puskin és Lermontov, illetve a lengyel Mickiewicz és Słowacki voltak.

A mára elfeledett, az irodalomtörténetben inkább regényíróként számon tartott Gustav Pflieger Moravský (1833–1875) *Pan Vyšňský* (1858–1859) című elbeszélő költeményében orosz, puskin és lermontovi hatást mutat a „felesleges ember” típusának a megjelenése.⁹ Az 1858-ban fellépő ún. *Május-nemzedék* (*májovci*) programjában az irodalomnak a való élethez közelítését tűzte ki célul, és ehhez fontos ösztönzést talált az orosz realista szerzőknél, főleg Gogolnál és Turgenyevnél. E két szerző hatása volt a század folyamán a cseheknél végig a legerősebb, annak ellenére, hogy Tolsztoj és Dosztojevszkij, majd a századvégen Csehov, és több más, kisebb szerző műveinek a fordítása is megindult.

Az orosz irodalom tömeges és szinte módszeres fordítására a század második felében, főleg a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdve került sor. Ekkorra Csehországban virágzó kulturális élet alakult ki, igen sok, jó színvonalú folyóirattal, amelyek fordításokat is szívesen közöltek. Legjelentősebbek e folyóiratok közül a *Světozor* és a többször megújult, majd 1877-től Josef Václav Sládek által húsz éven át folyamatosan szerkesztett *Lumír* volt.

A *Světozor* (1867–1943, több újraindulással) a jómódú polgárság színvonalas, politikai, gazdasági és kulturális folyóirata volt, amelyben a nivós eredeti és fordított irodalmi művek között az oroszoknak is kiemelten jutott hely. Itt adták ki például Turgenyev néhány regényét folytatásokban. A *Světozor Regénytárában* (1887–1898) főleg Tolsztoj, Turgenyev és Dosztojevszkij művei jelentek meg.

1888-tól az egyik legtekintélyesebb kiadó, az Otto¹⁰ *Orosz Regénytárt* (*Ruská knihovna*) indított, amely az összes jelentős orosz prózaíró gyűjteményes kiadásáról gondoskodott.

Orosz hatás, orosz témák cseh íróknál

Az orosz témák a század második felében igen sok szerzőnél bukkannak fel a legkülönbözőbb formákban, ezekből itt csak néhány jellegzetes példát említhetünk meg.

⁹ A lermontovi és puskin erőteljes jellemű, individualista egyéniségű „felesleges emberek”, illetve a turgenyevi gyenge, tétovák közötti különbségek értelmezéséhez lásd kötetünkben Hetesi István és Zöldhelyi Zsuzsa tanulmányát.

¹⁰ Jan Otto (1841–1916) 1871-ben alapított kiadójának legnevezetesebb vállalkozása a 28 kötetes *Ottův Slovník naučný* (1888–1908) volt, de ő volt a kiadója egy egész sor színvonalas folyóiratnak, többek közt a *Lumír*nak és a *Světozornak* is.

A felfokozott nemzeti érzés kapcsán formálódó, 1868-ban almanachhal felépő ún. *Ruch-nemzedéknél* (*ruchovci*) a szláv témák fokozott mértékben jelennek meg újra. Ennek a tendenciának legjellegzetesebb alkotása Svatoopluk Čech (1846–1908) *Szlávia* (*Slavie*, 1884) című terjedelmes, allegorikus elbeszélő költeménye. A költemény egy másik, *Európa* (*Evropa*, 1878) című elbeszélő költeménynek a párja. Mindkét alkotás cselekménye egy-egy hajóúton játszódik, és a költő az európai fejlődés, illetve a szlávtság jövőjének problémáira keres bennük választ. Az *Európa* befejezése tragikus: a forradalmárokat számkivetésbe szállító hajó¹¹ a kényszerutasok erőszakba torkolló nézeteltérései miatt elsüllyed, a szlávtság nevét viselő hajó azonban – a herderi szellem késői visszhangjaként – szerencsésebben jár. Itt a felmerülő, majdnem tragédiához vezető ellentétet a lengyel és az orosz utas kibékülése és összefogása legyőzi. A kialakuló egyetértés záloga a szép lengyel leány és az orosz ifjú révbe ért szerelme.

Čechre nagy hatást gyakorolt egy 1874-es, a Krími félszigeten tett látogatása, amelynek emlékét néhány publicisztikai írása mellett a Puskin és Lermontov hatását is mutató *Čerkes* (1886) című verses elbeszélő költeménye idézi.

A politikai aktualitásokat élénken nyomon követő költő az 1905-ös orosz forradalom hatására még egyszer visszatért a szlávtság és a forradalom kérdéséhez a *Step* (1905) című, töredékben maradt elbeszélő költeményében.

Az oroszok iránti rokonszenv intenzíven mutatkozik meg a „kozmpopolitának” titulált Lumír-nemzedék második legnagyobb alkotójánál, Julius Zeyernél (1841–1901) is. Zeyer első, „történelmi” regénye az először 1875-ben, a Lumírban folytatásokban megjelent *Ondřej Černyšev* a Nagy Katalin trónra lépése előtti Oroszországban játszódik. Zeyer maga nevelőként és látogatóként kétszer (1873, 1880) hosszabb időt töltött Oroszországban, regényét mégsem orosz, hanem főleg francia források alapján írta meg, és bár igen lelkiismeretes előtanulmányokat folytatott, alapjában véve nem igazi történelmi regényt írt. Zeyer fantáziáját ugyanis, mint a Lumír-nemzedék tagjaiét általában, nem elsősorban egy adott kor megidézése, hanem az az időtlen mondanivaló foglalkoztatta, amely egy-egy választott témából a jelenre nézve is érvényesen kibontakoztatható volt. Zeyernél ez a mondanivaló legtöbbször az egyénnek a rideg valóság elleni érzelmi lázadása és erkölcsi konfliktusai. Bár a regényben érzékletes tablót kapunk a XVII. század közepi Oroszország udvari életéről és hatalmi intrikáiról, a fő cselekményszál egy szenvedélyes, ízig-vérig romantikus szerelmi történet, amely a címszereplő és a leendő ifjú cárnő között szövődik, akinek a hatalom a tiszta szerelemről való kényszerű és tragikus lemondás árán jut osztályrészül. A jól felépített regényben főképpen a sodró, drámai lendület a romantikus motívumoknak szubjektív hitelességet biztosít. A főhős túlzott tökéletességét apró jellem-

¹¹ A mű jelentős részben az 1871 tavaszán hatalomra jutott, de hamar levert, új jakobinista és szocialista eszmék alapján működő párizsi kommün irodalmi visszhangja.

hibái és baklövésai ellensúlyozzák, Péter nagyhercegnek, Katalin férjének alakjában pedig igazi, realiztikusan árnyalt jellemet tudott megalkotni a szerző.

Zeyer második oroszországi tartózkodásának emléke az *Ének Igor megboszulásáról* (*Zpěv o pomstě za Igora*) című elbeszélő költemény, amely először a *Lumír* folyóiratban, majd a *Poesie* (*Költemények*, 1884) kötetben jelent meg. Az elbeszélő költemény Nyesztor krónikájának adatai alapján, de ismét zeyeri, sajátosan késő romantikus felfogásban készült. A történet ezúttal a még pogány kori Kijevbe vezet, ahol a később kereszténnyé lett és szentté avatott Olga nagyhercegnő áll szörnyű bosszút a „drevanok” elleni küzdelemben elesett és holtában meggyalázott férjének, Igornak a pusztulásáért. Az intenzív szenvedélyességgel előadott történetben az orosz népköltészet hatására a hármass bosszú motívuma, az állandó jelzők, illetve értelmezők („Olga, a fehér hattyú”) és néhol az oroszos, hangsúlyos verseléshez közeli ritmika utalnak.

A század utolsó harmadában az orosz irodalom legbuzgóbb népszerűsítője Vilém Mrštík (1863–1912), a *Cseh Modernnek* (*Česká moderna*) egyik markáns és sokoldalú művésze volt. Erősen szláv- és oroszbarát családi hagyományai nyomán a nyolcvanas években kiválóan megtanult oroszul. Egyetemi éve alatt szorgalmasan látogatta T. G. Masaryk Orosz Körét, de útja hamarosan elvált az elsősorban politikai, szociológiai és erkölcsi érdeklődésű Masaryktól és a köré tömörülő „realistáktól”. A realisták az irodalomban elsősorban a művelődési funkciót, az erkölcsi és politikai eszmék terjesztésének médiumát értékelték; később mint politikai párt folytatták működésüket.¹²

Mrštíket az irodalom elsősorban mint művészet, és az irodalmon belül is a cseh próza megújítása érdekelte leginkább. Elégedetlen volt a lumírosok késő romantikus, illetve parnasszista irodalomfelfogásával, és már a nyolcvanas évek végén a való élet ábrázolásának programját szorgalmazta. Ehhez mintát részben a zolai naturalizmusban, részben pedig éppen az orosz realistáknál talált. Elméleti nézeteinek kialakításában Zola mellett főleg Belinszkij és kisebb részben Dobroljubov írásaira támaszkodott. Véleményét orosz írók műveinek kritikai elemzésével és fordításaival támasztotta alá. Legjelentősebb fordításai: Dosztojevskij *Megalázottak és megszorítottak* (1888)¹³, Tolsztoj *Háború és béke* (1888–1890), Goncsarov *Oblomov* (1902–1903), Piszemskij *Ezer lélek* (1805). Piszemskijről 1908-ban egész külön tanulmánykötetet jelentetett meg. Saját regényeinek (*Santa Lucia*, 1893; *A május meséje*, *Pohádka máje*, 1897) nosztalgikus-lírai hangvételében mégis leginkább Turgenyev hatását vélhetjük felfedezni.

Mrštíknak nemcsak a századvégi cseh próza, hanem a dráma megújításában is úttörő szerepe volt, bár igazán maradandónak csupán egyetlen, bátyjával Aloisszal közösen írt *Maryša* (1894) című darabja bizonyult. A dráma műfaji prob-

¹² *Cseh Néppárt* (*Česká strana lidová*) néven 1900-ban alakultak önálló politikai párttá.

¹³ Zárójelben a cseh megjelenés dátuma szerepel.

lematikájának végiggondolásához Ibsen mellett leginkább ismét az orosz szerzők, főleg Gogol és Tolsztoj színdarabjaitól kapott ösztönzést. Oroszországi megjelenése után szinte azonnal, még a nyolcvanas évek végén lefordította Tolsztoj *A sötétség uralma* című darabját, amely akkor cenzurális okokból nem kerülhetett színre, bemutatója csak később, 1895-ben volt.¹⁴ Ebben az időben, éppen a *Maryša* megírásának és bemutatójának idején jelent meg Mrštíktól Puskin *Pikk dá májának* a fordítása is (1894).

Az orosz szerzők hatása még egy sor más szerzőnél is észlelhető. Az egyik legkiválóbb századvégi cseh prózaíró, Antal Stašek (1843–1931), aki pályáját költőként kezdte, *Az orosz költészet és Turgenyev (Ruské básnictví a Turgeněv, 1873)* címmel jelentetett meg tanulmányt. Nagy társadalmi regényeinek (*Sötét örvényekben, V temných vírech, 1900; A határon, Na rozhraní, 1908*) hangulatvilágában és cselekményszövéseben Turgenyev mellett Dosztojevszkij hatása is érezhető.

A századvégi *Cseh Modernek* egyik vezető egyénisége, Josef Svatopluk Machar (1864–1942) első, nagy hatású *Confiteor* (1887) című kötetének lírai szubjektuma Lermontov *Korunk hő sének* távoli rokona.

Az orosz irodalom nemcsak az írókra, hanem más művészekre is nagy hatást gyakorolt. Már a század első felében Puskin *Kaukázusi fogoly* című műve alapján készültek el például Václav Jan Tomášek (1774–1850), a Smetana előtti cseh zene egyik legkiválóbb egyéniségének *Cserkesz-dalai*. A cseh zene egyik legnagyobb alakja, Leoš Janáček (1854–1928) életművét például át- meg átszövik az orosz hatások. Ő maga mint az orgonaiskola akkori igazgatója nagy szerepet játszott a brnói Orosz Kör megalapításában (1897), majd 1909-től annak elnökévé választották. Ő maga kiválóan megtanult oroszul, és az orosz szerzőket – mint könyvtára bizonyítja – eredetiben olvasta. Két ízben járt Oroszországban: 1869-ban Nyizsnyij Novgorodban, Pétervárott és Moszkvában, 1902-ben pedig a Volga mentén tett utazást. Janáček művészete szokatlanul későn érett be, így fő művei már a huszadik század első évtizedeire esnek. A cseh témák mellett életművének legjelentősebb részét éppen az orosz irodalmi művek alapján komponált szerzeményei alkotják. Gogol műve nyomán készült a *Tarasz Bulba* (1915–1918) című szimfonikus költeménye, Osztrovszkij *Vihar* című színműve alapján írta *Katja Kabanova* (1921) és Dosztojevszkij műve nyomán a *Holtak házából* (1928) című operáját. Szláv vonzalmát jelzi még élete végén komponált

¹⁴ Tragikus szerep jutott Mrštík életében egy másik Tolsztoj-darabnak, az *Élő holttestnek*. Ennek megjelenésekor Mrštík már kiszorult az irodalom élvonalából, vidéken élt, igen szűkös körülmények között, lelki depressziója egyre inkább elhatalmasodott rajta. Ilyen hangulatban látta rokonai társaságában, az utolsó prágai látogatásakor Tolsztoj darabját, amelynek Fjodorjával, nihilisztikusan lázadó, önfeláldozó gesztusával mély lelki rokonságot érzett. Néhány hónap múlva Mrštík maga is önkézzel vetett véget életének.

Glagolita miséje (1926) is. Szimfonikus kompozíciói a világ hangversenytermé-
inek repertoárdarabjai, de említett orosz ihletésű operái is időről időre megje-
lennek a világ operaszínpadain.

Ajánlott olvasmányok jegyzéke

- BERKES Tamás: *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Budapest, Balassi, 2003.
DOLANSKÝ, Julius: Preromantický okruh pramenů Rukopisu královédvorského
a zelenohorského. *Česká literatura* 17, 1969. 258–264.
HANKÓ B. Ludmilla – HEÉ Veronika: *A cseh irodalom története a kezdetektől
napjainkig*. Budapest, Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003.
MUKAŘOVSKÝ, Jan (szerk.): *Dějiny české literatury 2–3*. Praha, Nakladatelství
Československé akademie věd, 1960–1961.
PFAFF, Ivan: Jan Neruda a Rusko. *Česká literatura* 4, 1956. 193–236.
VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury 2–3*. Praha, SNKLHU, 1960.